

Περιγραφή των κτηρίων

Η Μονή καταλαμβάνει την κορυφή λόφου που δεσπόζει πάνω από τη Χώρα, την πρωτεύουσα της Πάτμου. Η ίδρυσή της το 1088 είναι πλήρως τεκμηριωμένη από τις πηγές, αλλά η σημερινή της μορφή είναι αποτέλεσμα επανειλημμένων επεμβάσεων, τροποποιήσεων και επεκτάσεων που έγιναν έκτοτε. Η διατήρηση του κελύφους και της μοναστικής κοινότητας επί 900 χρόνια αδιάσπαστης συνέχειας καθιστά το μοναστηριακό συγκρότημα της Πάτμου ένα από τα μοναδικής αξίας σωζόμενα αρχιτεκτονικά σύνολα στον ελληνικό χώρο.

Έχει ήδη παρατηρηθεί η ομοιότητα της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου με οχυρωμένους οικισμούς στον χώρο του Αιγαίου (Σχ. 1)⁴⁷. Η μορφή του συνόλου, με τα ψηλά τείχη, το μέσο ύψος των οποίων είναι 16-18 μ., με τη μία μόνο προστατευμένη είσοδο στη βόρεια πλευρά και την πυκνή δόμηση στο εσωτερικό, αποτελούν στοιχεία που παρατηρούνται και σε άλλους μεσαιωνικούς οικισμούς, όπως είναι το κάστρο της Σίφνου⁴⁸ ή το κάστρο της Αντιπάρου⁴⁹. Η πρόσβαση, που βέβαια διαμορφώθηκε στην παρούσα μορφή της τον 17^ο αιώνα⁵⁰, ακολουθώντας, ασφαλώς, την παλαιότερη, και σωζόμενη ίσως μέχρι τότε, κλασική αμυντική διάταξη, υποχρεώνει τον επισκέπτη να περάσει τρέχοντας από ανηφορικό μονοπάτι, έχοντας προς τη μεριά του τείχους τη δεξιά, ακάλυπτη από την ασπίδα, άρα ευάλωτη, πλευρά του εκτεθειμένη μέχρι να φθάσει, με κομμένη την ανάσα, στην βαριά πύλη. Η περιγραφή των κτηρίων της Μονής δεν θα γίνει με βάση τις οριζόντιες στάθμες των πτερύγων της, αλλά θα ακολουθήσει την πορεία ενός σημερινού επισκέπτη.

1. Πύλη – Διαβατικό

Η κεντρική πύλη της Μονής βρίσκεται ανάμεσα σε δύο ισχυρούς πύργους (Εικ. 1), η αμυντική αξία των οποίων είναι προφανής, αν και δεν είναι κατασκευασμένοι στην ίδια οικοδομική φάση (βλ. παρακάτω), όπως φαίνεται να πιστεύει ο Α. Κ. Ορλάνδος στο εκτενές πόνημά του για τη Μονή⁵¹. Το άνοιγμα της γεφυρώνεται από μεγάλο, ελαφρά οξυκόρυφο λίθινο τόξο (Εικ. 2), το οποίο χρησιμεύει ως ανακουφιστικό στο θύρωμα που βρίσκεται κάτω από αυτό. Το θύρωμα αυτό αποτελείται από ένα ογκώδες λίθινο πρέκι, στηριγμένο σε αντίστοιχες παραστάδες σε εσοχή. Σήμερα κλείνει με απλό σιδερένιο κούφωμα (Εικ. 3), όμως μπορούμε να φανταστούμε ότι παλαιότερα θα υπήρχε μια βαριά ξύλινη πόρτα με επένδυση από λάμες σιδήρου και μεγάλα καρφιά⁵². Πάνω από την είσοδο εξέχει απειλητικά τοξωτός εξώστης, χωρίς δάπεδο σήμερα, που ασφαλώς θα χρησίμευε ως καταχύστρα για την

47. Κομίνης, Εισαγωγή, 15.

48. Α. Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου, Μορφή και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθήνα 1976, 30-32.

49. Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου, Συμβολή στην μελέτη των οχυρωμένων οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978, 86 κ.ε.

50. Το 1603. Βλ. Φατούρου, *Πατμιακή αρχιτεκτονική*, 7.

51. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, 37.

52. Σώζονται πολλές παρόμοιες διατάξεις, βυζαντινές και μεταβυζαντινές (βυζαντινός όρος *ήλωτάριον*). Χαρακτηριστική είναι εσωτερική πύλη της Μονής Μεγίστης Λαύρας στο Άγιον Όρος· εκεί μάλιστα σώζεται και η αυθεντική πόρτα (βλ. Σ. Βογιατζής, Στοιχεία για την οικοδομική ιστορία της μονής Μεγίστης Λαύρας. Το Σύμπλεγμα της εισόδου, *ΔΧΑΕ* περ Δ', τ. ΚΑ' (2000) 54-67).

προστασία της πύλης.

Η πύλη αυτή δίνει πρόσβαση (Σχ. 2) σε ανηφορικό διαβατικό (A1) καλυμμένο με μεγάλα επιχρισμένα σταυροθόλια, το οποίο, μετά από δύο στροφές, οδηγεί στην κεντρική αυλή του συγκροτήματος της Μονής. Στον τοίχο του βάθους, απέναντι από την πύλη, σχηματίζονται τρεις αβαθείς ημικυκλικές εσοχές, κοσμημένες σήμερα με νεότερα ψηφιδωτά. Στα αριστερά ανοίγεται μικρή θύρα που οδηγεί σε επιμήκη καμαροσκέπαστο τυφλό χώρο (A3). Οι καμάρες της κάλυψης του χώρου αυτού υποστηρίζονται από ισχυρά σφενδόνια, τα οποία, παρουσιάζουν σημαντική απόκλιση από την παραλληλία. Δίπλα στην πόρτα υπάρχει αβαθής κόγχη, το πλαίσιο της οποίας είναι κατασκευασμένο από σπόλια μαρμάρινων παραθύρων (Εικ. 4). Πιθανότατα, εάν ο χώρος πίσω από τον τοίχο αυτό χρησίμευε κάποτε ως «πορταρίκι» (θυρωρείο), η αβαθής κόγχη να ήταν αρχικά παράθυρο ελέγχου των επισκεπτών, τοιχισμένο σήμερα. Από μια πόρτα βορείως του διαβατικού,

1. Αποψη της βορεινής εισόδου στη Μονή
2. Η κύρια Πύλη της Μονής
3. Η κύρια Πύλη από το εσωτερικό

μπαίνουμε σε μια μικρή αίθουσα (A2) που καταλαμβάνει το ισόγειο του ανατολικού πύργου της εισόδου (θα τον ονομάσουμε για ευκολία «Πύργο του Αγίου Βασιλείου», όπως ονόμαζαν οι βυζαντινοί τους πύργους, από το παρεκκλήσι που βρίσκεται στην κορυφή του). Ο φωτισμός και ο αερισμός της αίθουσας είναι ελλειπείς και γίνονται από δύο μικρά ανοίγματα δυτικά και ανατολικά.

Στην επόμενη στροφή του διαβατικού, υπάρχει στα δεξιά θύρα με πώρινο πλαίσιο που οδηγεί σε έναν ισόγειο, τυφλό, ακανόνιστα τετράπλευρο χώρο στη βάση του δυτικού πύργου της εισόδου (B5), ενώ με μια τελευταία αριστερή στροφή το διαβατικό καταλήγει στην κεντρική αυλή (Σχ. 3) της Μονής (Εικ. 5). Μια μικρή υπερυψωμένη πόρτα στα δεξιά επικοινωνεί με μικρό συγκρότημα χώρων, το οποίο οι μοναχοί ονομάζουν «κελλί των Μπαζαίων». Απέναντι από την πόρτα υπάρχει στενός χαμηλοτάβανος χώρος (B6), στο κέντρο του οποίου βρίσκεται το στόμιο μιας από τις πολλές υπόγειες κινστέρνες της Μονής, ενώ στα δεξιά, μια μικρή εσωτερική κλίμακα οδηγεί στον όροφο (Σχ. 17), εκεί όπου βρίσκεται ο κύριος χώρος του κελλιού (Γ1),

4. Λεπτομέρεια του διαβατικού της εισόδου
5. Η απόληξη του διαβατικού
6. Ο χώρος Γ1 στο κελλί «των Μπαζαίων»

φωτισμένος από ένα στενό παράθυρο στα βόρεια. Ο ανατολικός τοίχος κοσμεύεται με γραπτή ταινία άγνωστης χρονολόγησης (Εικ. 6)· αυτό, όμως, δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι το κελλί υπήρξε κάποτε παρεκκλήσι. Θα άξιζε, ίσως, τον κόπο να γίνει λεπτομερέστερη έρευνα στη θέση αυτή, καθώς το κελλί ανήκει στην αρχαιότερη πτέρυγα της Μονής, η οποία ανάγεται, όπως θα δούμε, στον 12^ο αιώνα. Νοτίως υπάρχουν δύο εξαιρετικά χαμηλοτάβανοι χώροι (Γ2), δεδομένου ότι βρίσκονται πάνω από το διαβατικό· οι χώροι αυτοί προσεγγίζονται διαδοχικά από μια μικρή θύρα, φωτίζονται, όμως, καλά από παράθυρο που ανοίγεται προς την εσωτερική αυλή.

2. Καθολικό

Η κεντρική αυλή της Μονής είναι ένας ακανόνιστος σε κάτοψη χώρος (Σχ. 3) που περιβάλλεται από τα ψηλά κτήρια των πτερύγων. Δεν αποτελεί το κέντρο του συγκροτήματος, απατηλή εντύπωση που συχνά δημιουργείται στον επισκέπτη, όταν για πρώτη φορά έρχεται σε επαφή με το μοναστήρι· η Μονή του Αγίου Ιωάννου διαθέτει και άλλες αυλές, έχει πολλούς υπαίθριους

7. Μέρος της θολοδομίας του Καθολικού

χώρους και χαρακτηρίζεται από πολύπλοκη διάταξη πτερύγων, γεγονός που τη διαφοροποιεί από τη συνήθη οργάνωση των ορθόδοξων μοναστηριών⁵³, για τους λόγους που θα εκτεθούν παρακάτω. Στα ανατολικά της αυλής βρίσκεται το σύμπλεγμα του Καθολικού με τα παρεκκλήσιά του. Όπως παρατήρησε και ο Ορλάνδος⁵⁴, το Καθολικό δεν καταλαμβάνει το κέντρο της αυλής, όπως συνηθίζεται στα μοναστήρια της Ανατολής, αλλά βρίσκεται σε επαφή σχεδόν με τα ανατολικά τείχη. Αποτελείται από τον κυρίως ναό, το παλαιότερο ασφαλώς, μετά τα τείχη, κτίσμα της Μονής, στον οποίο προστέθηκαν αργότερα ο νάρθηκας, τα παρεκκλήσια της Παναγίας και του Οσίου Χριστοδούλου και ο εξωνάρθηκας.

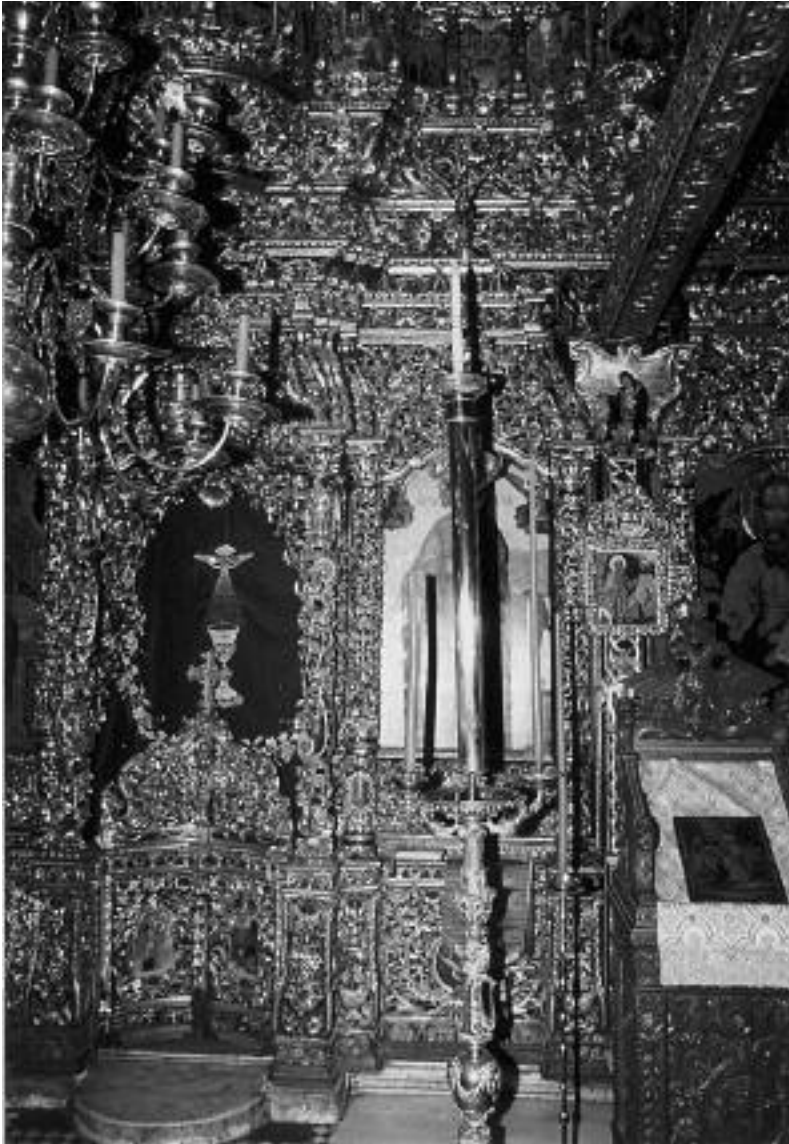
2α. Κυρίως ναός

Ο ναός, αφιερωμένος στον άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, ανήκει τυπολογικά στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους απλούς τετρακίονιους, αλλά παρουσιάζει πολλές ιδιορρυθμίες⁵⁵. Η κεντρική αίθουσα έχει εσωτερικές διαστάσεις 6,15 × 9 μ. και καλύπτεται από τρούλο με μεσαίου ύψους κυκλικής διατομής τύμπανο (Εικ. 7), που το διατρυπούν τέσσερα στενά τοξωτά παράθυρα, φωτίζοντας αμυδρά τον ναό. Το τύμπανο αυτό στηρίζεται στις τέσσερις κεραίες του σταυρού, μέσω σφαιρικών τριγώνων που καταλήγουν σε κίονες. Οι κίονες, μαρμάρινοι οι ανατολικοί και κτιστοί, βαμμένοι με ελαιόχρωμα οι δυτικοί, επιστέφονται με βαριά τεκτονικά κιονόκρανα (Εικ. 9) και στηρίζονται οι μεν πρώτοι σε παλαιοχριστιανικές βάσεις, με σπείρα και πλίνθο, επί του στυλοβάτη του τέμπλου, ενώ οι άλλοι δύο απευθείας στο μαρμάρινο δάπεδο του ναού. Ασφαλώς, οι δύο μαρμάρινοι κίονες είναι συλήματα (σπόλια) και, κατά πάσα πιθανότητα, προέρχονται από τον παλαιοχριστιανικό ναό, αφού είναι πολύ απίθανο ο όσιος Χριστόδουλος, με τα πενιχρά μέσα που διέθετε, να παρήγγειλε δύο ολόσωμους μαρμάρινους κίονες στον προχωρημένο 12^ο αιώνα. Το τε-

53. Α. Κ. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1958, 27.

54. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, 39.

55. Σχετικά με τους απλούς τετρακίονιους σταυροειδείς ναούς στα νησιά του Αιγαίου, βλ. Ch. Bouras, *Middle Byzantine Domed Cruciform Churches on the Greek Islands*, *Zograf*, 27 (1998-1999), 7-15.

- 8. Λεπτομέρεια του ξυλόγλυπτου τέμπλου
- 9. Αποψη του κυρίως ναού προς τα νοτιοδυτικά
- 10. Η βασιλίσκος Πύλη του Καθολικού

11. Η ιδιόρρυθμη θολοδομία του κυρίως ναού

τράγωνο που οι κίονες αυτοί σχηματίζουν βρίσκεται πλησιέστερα προς την ανατολική πλευρά του ναού, έτσι ώστε τα δυτικά διαμερίσματα να είναι επιμηκέστερα από τα ανατολικά⁵⁶.

Η κάλυψη του ναού παρουσιάζει ιδιορρυθμίες⁵⁷. Τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με εγκάρσιες καμάρες, μορφή αρκετά σπάνια⁵⁸, και οι κλείδες τους βρίσκονται πολύ ψηλά, στα δυτικά στο ύψος της κεραίας του σταυρού και στα ανατολικά ελάχιστα χαμηλότερα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται αλληλοδιείσδυση των επιφανειών, με τη μορφή σταυροθολίων (Εικ. 11). Η μορφή αυτή σχολιάστηκε αρκετά από τους ειδικούς. Ο μεν Ορλάνδος⁵⁹ πίστευε ότι οφείλεται στην προσπάθεια δημιουργίας ενός επίπεδου εκμεταλλεύσιμου δώματος, ενώ ο Μπούρας⁶⁰ θεωρεί πιθανότερο οι ιδιορρυθμίες αυτές να οφείλονται σε κατασκευαστικές αδεξιότητες αδαών μαστόρων, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τη γενική ευτέλεια των κατασκευών της πρώτης φάσης. Ανεξάρτητα πάντως από τις προθέσεις των κατασκευαστών, το σύνολο σχεδόν των δωμάτων του συμπλέγματος του Καθολικού, εκτός από μια μικρή περιοχή γύρω από τον τρούλο, καλύπτεται από κλειστούς χώρους. Άλλωστε, η κατασκευή χώρων πάνω από την εκκλησία είναι φαινόμενο όχι ασυνήθιστο στα μεσαιωνικά χρόνια⁶¹.

Στο Ιερό Βήμα η ευρεία αψίδα εγγράφεται στο πάχος του τοίχου, γεγονός ασυνήθιστο για τους ναούς του μεγέθους και της σημασίας του Καθολικού. Δύο μικρότερες κόγχες που χρησιμεύουν ως πρόθεση και διακονικό ανοίγονται εκατέρωθεν της κεντρικής. Η κόγχη της πρόθεσης δεν φθάνει ως το έδαφος. Στην κόγχη του διακονικού ανοίγεται θύρα που οδηγεί σε έναν ακανόνιστης κάτοψης χώρο, στα ανατολικά (Β7). Στον βόρειο τοίχο ανοίγεται αβαθής κόγχη για τις λειτουργικές ανάγκες του ναού, ενώ στον νότιο έχει ανοιχθεί, σε μεταγενέστερη εποχή (αφού καταστράφηκαν οι τοιχογραφίες για την κατασκευή της), μικρή πόρτα επικοινωνίας με το παράπλευρο παρεκκλήσιο της Παναγίας.

Ο χώρος Β7 στα ανατολικά του Καθολικού βρίσκεται στο εσωτερικό του καμπύλου πύργου – θα τον ονομάσουμε «Πύργο του Αγίου Νικολάου», από το παρεκκλήσιο που βρίσκεται στο άνω μέρος –, ο οποίος προβάλλει από το επίπεδο των τειχών. Μικρό τμήμα του καλύπτεται από χαμηλή καμάρα με άξονα από βορρά προς νότο, ενώ το υπόλοιπο τμήμα του καλύπτεται από υψηλή, ακανόνιστη καμπύλη επιφάνεια, σχεδόν ημικυκλική σε εγκάρσια τομή, η οποία, λόγω της ακανονιστίας των πλάγιων τοίχων, έχει ιδιόρρυθμη διαμόρφωση. Ο χώρος αυτός, που προέκυψε, προφανώς, από τη στέγαση

56. Σχετικά με την επιμήκυνση των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων σε βυζαντινούς ναούς, βλ. Ν. Μουσόπουλος, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 143.

57. Αναλυτικά Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, 52-53.

58. Ο Ορλάνδος (*Η αρχιτεκτονική*, 52, υποσ. 4) αναφέρει τέσσερις ναούς με αντίστοιχη διάταξη, αλλά από τη νεότερη βιβλιογραφία συγκεντρώσαμε οκτώ ναούς που ανήκουν στη βυζαντινή εποχή και δέκα οκτώ που ανήκουν στην εποχή της Τουρκοκρατίας (βλ. Παράρτημα 3).

59. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, 53.

60. Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, 27.

61. Βλ. παραδείγματα από τα Δωδεκάνησα που απαρτίζει ο Κόλλιας (Οικισμοί 293), αλλά και το Φωτοδότη Δανακού Νάξου (Ορ. Βαβατσιούλας, Α. Διαμαντοπούλου, *Μονή Φωτοδότη στο Δανακό Νάξου, Τεχνική Περιοδική Έκδοση ΥπΠο Γ'* (Αθήνα 1993) 173-194). Επίσης, Π. Ανδρούδης, Ο ναός της Παναγίας στη θέση Τσακάλο(ο) της Κω, *Χάρις Χαίρε, Α'*, Αθήνα 2004, 305-311.

12. Η βορεινή είσοδος προς το σκευοφυλάκιο

του κενού ανάμεσα στον τοίχο του Καθολικού και στον προϋπάρχοντα (;) πύργο, φωτίζεται από στενή τυφεκιοθυρίδα. Στο πάτωμα από οπλισμένο σκυρόδεμα υπάρχει ένα άνοιγμα, από το οποίο μια μικρή σκάλα που βρίσκεται σε επαφή με τον καστρότοιχο οδηγεί στο αντίστοιχο υπόγειο του χώρου αυτού (A4).

Ο κυρίως ναός χωρίζεται από το Ιερό Βήμα με βαρύτιμο χρυσοποίκιλτο τέμπλο (Εικ. 8), το οποίο, σύμφωνα με επιγραφή⁶², κατασκευάστηκε το 1820 με δαπάνη του Σάρδεων Νεκταρίου και αντικατέστησε τις «*Ιερές κηκλίδες*» που αναφέρει η *Ἰποτύπωσις* του 1091⁶³. Το τέμπλο του 19^{ου} αιώνα στηρίχτηκε στον μαρμάρινο στυλοβάτη του αρχικού τέμπλου, και για τις νεότερες λειτουργικές ανάγκες προστέθηκε ημικυκλικός σολέας. Σώζονται δύο εγκοπές για τη στήριξη των πεσίσκων του τέμπλου, αλλά ανάμεσα στα μαρμάρινα μέλη, που βρίσκονται σε διάφορα σημεία της Μονής, δεν βρέθηκαν μεσοβυζαντινοί πεσίσκοι. Πιθανόν το αρχικό βυζαντινό τέμπλο να απαρτιζόταν αποκλειστικά από σπόλια.

Ο κυρίως ναός επικοινωνεί με τον στενό νάρθηκα στα δυτικά μέσω τριών θυρών (Εικ. 10), ενώ μία ακόμη θύρα στα νότια συνδέει τον κυρίως ναό με το παρεκκλήσιο της Παναγίας. Πάνω από τη θύρα αυτή ανοίχτηκε μεγάλο τοξωτό παράθυρο για να φωτίσει εμμέσως τον ναό, που δεν έχει άλλες φωτιστικές επιφάνειες εκτός από αυτές του τρούλου, καταστρέφοντας έτσι μέρος της τοιχογραφίας του 16^{ου} αιώνα⁶⁴. Τέλος, στον βόρειο τοίχο ανοίγεται ένα πέρασμα προς το σκευοφυλάκιο (B4)· το πέρασμα είναι τοξωτό και έχει ενσωματωμένο ως ανώφλι ένα τμήμα βυζαντινού μαρμάρινου κοσμήτη σε δεύτερη ή και σε τρίτη χρήση – αφού το κάτω του τμήμα λείπει και έχει εγκοπές που δεν χρησιμεύουν σήμερα πλέον σε τίποτα (Εικ. 12)–, που κοσμεύεται με οξύληκτα φοινικόφυλλα, τα οποία δεν είχαν παρατηρήσει προηγούμενοι μελετητές. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ξύλινοι ελκυστήρες του ναού, που φέρουν πρόσθετη, νεωτερική, ξύλινη, ανάγλυφη διακόσμηση με το θέμα των ελικοειδών βλαστών.

2β. Σκευοφυλάκιο

Το σκευοφυλάκιο καταλαμβάνει τον χώρο ανάμεσα στον ναό και στα βόρεια τείχη (Σχ. 3). Πρόκειται για μια διαδοχή τυφλών θολοσκεπαστων χώρων. Ο πρώτος (B4) έχει άμεση πρόσβαση στον ναό από μικρή κλίμακα με τρία σκαλιά και καλύπτεται με μεγάλο χαμηλό σταυροθόλιο (Εικ. 14). Πάνω από την πόρτα

62. Αναφέρεται στο Παπαδόπουλος, *Επιγραφές*, 75, αρ. 174. Ο Νεκτάριος Σάρδεων είναι γνωστός και για άλλες δωρεές προς τη Μονή, όπως θα δούμε παρακάτω. Σχετικά με το τέμπλο βλ. Καθηγουμένου Πάτμου Αντίπα, *Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του Καθολικού της Ιεράς Μονής Πάτμου*, Πάτμος 2005.

63. Miklosich-Müller, *Acta*, 71.

64. Ή μάλλον διανοίχτηκε ένα φραγμένο και επιζωγραφισμένο άνοιγμα (βλ παρακάτω).

65. Παπαδόπουλος, *Επιγραφές* 14, αρ. 12, καθώς και Φατούρου, *Οικοδομικές Επιγραφές*, 115.

13. Η κτητορική επιγραφή του σκευοφυλακίου
 14. Άποψη του εσωτερικού του σκευοφυλακίου

εισόδου, προς τον ναό, υπάρχει κτητορική επιγραφή (Εικ. 13) του 1625⁶⁵:

*Ἐνθάδε τεθσαύρισταί / τὰ βιβλία Νικηφόρου Λαοδικεΐ(ας)⁶⁶ τοῦ
 Κρητὸς προηγουμένου μονῆς τῆσδε / οἰκοδομήσαντος ἐπὶ τούτῳ /
 τοδὶ τὸ οἰκίδιον :~ ἔτει Χ(ριστο)ῦ ,αχκε'*

Η σημασία της επιγραφής αυτής θα αναλυθεί στο κεφάλαιο που αναφέρεται στις οικοδομικές φάσεις. Ακολουθεί ένας επιμήκης καμαροσκέπαστος χώρος (B2), η καμάρα του οποίου ενισχύεται με δύο σφενδόνια. Στην άκρη του χώρου αυτού ανοίγονται δύο θύρες που οδηγούν στον χώρο Β1, που βρίσκεται στον Πύργο του Αγίου Βασιλείου, και στον χώρο Β2, ένα μικρό δωμάτιο πάνω από το πορταρίκι. Όλοι οι χώροι είναι πρόσφατα επιχρισμένοι και δεν είναι εμφανής ο τρόπος δομής των φερόντων στοιχείων τους.

66. Για τον Νικηφόρο Λαοδικεΐας, σημαντική προσωπικότητα τη Μονής, βλ. Ι. Φλωρίδης, *Περὶ Νικηφόρου τοῦ Χαρτοφύλακος, Βιογραφικαὶ Ἀποσημειώσεις, Δελτίον τῆς Ἱστορικής καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος Β'* (1885) 65-81. Το ίδιο πρόσωπο αφέριωσε το 1626 και τη μεγάλη εικόνα της Αποκάλυψης που καλύπτει την είσοδο (Παπαδόπουλος, *Επιγραφές*, 15, αρ. 13).

67. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, 59.

2γ. Νάρθηκας

Ο νάρθηκας του Καθολικού είναι ελαφρά πλατύτερος από τον κυρίως ναό και είναι κατασκευασμένος, όπως παρατηρήθηκε από παλαιά⁶⁷, σε δεύτερη φάση. Καλύπτεται από επιμήκη εγκάρσια καμάρα, η οποία στα δυτικά στηρίζεται κανονικά στον τοίχο, ενώ στα ανατολικά στηρίζεται σε μια τοξοστοιχία από τρία τόξα που βαίνουν παράλληλα προς τον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού· τα τόξα αυτά πατούν σε δύο πολύ κοντούς κίονες με βαριά τεκτονικά κιονόκρανα⁶⁸, κοσμημένα με σταυρούς σε χαμηλό ανάγλυφο (Εικ. 17). Προς τα ανατολικά, ο νάρθηκας επικοινωνεί μέσω τριών θυρών με τον κυρίως ναό. Η μεσαία θύρα έχει ωραιότατο ξύλινο σκαλιστό κούφωμα με μικρά διάχωρα, κατασκευασμένο στη βυζαντινή εποχή (Εικ. 15). Πάνω από την θύρα αυτή έχει ενσωματωθεί ογκώδες τμήμα μεσοβυζαντινού θυρώματος με κυμάτια και έξεργο ισοσκελή σταυρό κατά τον άξονα. Στα νότια ανοίγεται μικρή θύρα που οδηγεί στο παρεκκλήσιο του οσίου Χριστοδούλου, η οποία, επίσης, έχει περίτεχνο βυζαντινό κούφωμα με μικρά διάχωρα (Εικ. 16), ενώ πάνω από το θύρωμα υπάρχει ενσωματωμένο μαρμαρίνο μέλος κλασικής ή ελληνιστικής εποχής με κανόνα ιωνικών ωών άριστα διατηρημένο⁶⁹. Ο νάρθηκας επικοινωνεί με τον εξωνάρθηκα μέσω της κεντρικής πύλης στα δυτικά και μέσω μιας δεύτερης μικρότερης νοτιότερα, που έχει ανοιχτεί εκ των υστέρων, κατά τον Ορλάνδο⁷⁰. Πάνω από την πύλη αυτή υπάρχει τοξωτός φεγγίτης, από τον οποίο φωτίζεται αμυδρά ο χώρος του νάρθηκα. Κυρίως ναός και νάρθηκας είναι καλυμμένοι με τοιχογραφίες χρονολογημένες γύρω στα 1600⁷¹. Πάνω από την είσοδο προς τον κυρίως ναό αναγράφεται με λευκό χρώμα η παρακάτω επιγραφή του 1803:

Μνήσθητι Κύριε τοῦ δούλου σου τοῦ συνδρομήσαντος εἰς τὴν ἀνακαίνισιν τῆς εἰκονοτεichoγραφίας ταύτης ,αωγ'.

Παρόλο που η επιγραφή αυτή είναι από χρόνια δημοσιευμένη⁷², επειδή δεν έχει σχολιαστεί από τους μελετητές των τοιχογραφιών, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε πού ακριβώς αναφέρεται· ίσως αφορά μη διακρινόμενες σήμερα επιζωγραφίσεις.

2δ. Παρεκκλήσιο της Παναγίας

Στα νότια του κυρίως ναού προστέθηκε σε μεταγενέστερη εποχή παρεκκλήσιο αφιερωμένο στην Παναγία. Είναι επίμηκες σε κάτοψη, με μήκος περίπου όσο

15. Λεπτομέρεια του βυζαντινού κουφώματος του καθολικού

16. Λεπτομέρεια του βυζαντινού κουφώματος του παρεκκλησίου του οσίου Χριστοδούλου

17. Άποψη των «κοντών» κίωνων του νάρθηκα

68. Η λύση αυτή αποδεικνύει καλή γνώση της οικοδομικής, αφού ο τεχνίτης απέφυγε να στηριχθεί σε παλαιότερο τοίχο άγνωστης αντοχής. Η εφαρμογή του ίδιου συστήματος στηρίξεως στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στον Υμηττό είχε προκαλέσει παλαιότερα τολμηρούς συσχετισμούς (Α. Κ. Όρλάνδος, *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλυτύων Τμηττού-Πεντελικού-Πάρνηθος και Αιγάλεω. Εύρετήριον Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος Γ'*, Αθήνα 1933, 168).

69. Μπούρας, *Αρχιτεκτονική*, 27.

70. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, 71.

71. Κόλλιας, *Τοιχογραφίες*, 59. Τελευταία η Μ. Βασιλάκη υπέθεσε, με επιφύλαξεις, ότι πιθανόν στον κυρίως ναό και το νάρθηκα να εργάστηκε, ζωγραφίζοντας μέρος ή και ολόκληρο, ο κρητικός ζωγράφος Άγγελος Ακοτάντος, ο οποίος είχε αποδεδειγμένα σχέσεις με τη μονή της Πάμμου, βλ. Μ. Βασιλάκη, *Η τέχνη του ζωγράφου Άγγέλου, Χειρ Άγγέλου, Ένας ζωγράφος εικόνων στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, επιμ. Μ. Βασιλάκη, Αθήνα 2010, 121-122. Η υπόθεση αυτή οδηγεί, φυσικά, σε μια χρονολόγηση των τοιχογραφιών του καθολικού στον 15° αιώνα, αλλά και πιθανολογεί την ύπαρξη ενός, άγνωστου ως τώρα, ολοκληρωμένου ζωγραφικού συνόλου του σημαντικότητας αυτού ζωγράφου. Το θέμα χρειάζεται περισσότερη έρευνα.

72. Παπαδόπουλος, *Επιγραφές*, 69, αρ. 151.

- 18. Άποψη του εσωτερικού του παρεκκλησίου του οσίου Χριστοδούλου
- 19. Η σαρκοφάγος του οσίου Χριστοδούλου
- 20. Άποψη του ιερού του παρεκκλησίου του οσίου Χριστοδούλου
- 21. Άποψη της θολοδομίας του παρεκκλησίου της Παναγίας

αυτό του κυρίως ναού, και καλύπτεται κατά μήκος από δύο κυλινδρικές καμάρες που καταλήγουν σε ένα ορθογωνικό σταυροθόλιο, οι ακμές του οποίου σβήνουν στο κέντρο (Εικ. 21). Το σύστημα κάλυψης του παρεκκλησίου δεν στηρίζεται στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού, αλλά, όπως και στον νάρθηκα, σε τοξοστοιχία ενός ελαφρά οξυκόρυφου τόξου και δύο τεταρτοκυκλικών τόξων που πατούν σε δύο χαμηλούς μαρμαρίνους κίονες (ή τμήματα κίωνων) (Εικ. 26) και φέρουν παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα σε δεύτερη χρήση. Οι κίονες μπορεί να προέρχονται από τον παλαιοχριστιανικό ναό, αλλά επειδή ήταν σπασμένοι δεν τους χρησιμοποίησαν στον κυρίως ναό, παρά βρήκαν αυτή τη θέση. Το ίδιο, εξάλλου, μπορεί να συνέβη και στους κίονες του νάρθηκα. Η χρήση του ίδιου συστήματος δομής ασφαλώς προδίδει ότι η εκτέλεση έγινε την ίδια εποχή και πιθανόν και από το ίδιο συνεργείο, αλλά και κάτι ακόμη: παρόμοιο σύστημα παρατηρείται και στη δεύτερη φάση του Καθολικού της Μονής των Καστριανών, το οποίο, επίσης, κατασκευάστηκε από την ίδια αδελφότητα⁷³. Οπωσδήποτε, δεν είναι ο περικαλλής και ωραιότατος ναός που αναφέρει η *Ἰστορία*⁷⁴, έχει όμως κίονες σε επαφή σχεδόν με τους πλάγιους τοίχους, που υποστηρίζουν τη θολοδομία⁷⁵.

Το παρεκκλήσιο δεν διαθέτει κόγχη ιερού. Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο, άριστης τέχνης, κατασκευασμένο το 1607⁷⁶, που αντικατέστησε, πιθανόν, μαρμαρίνο βυζαντινό (Εικ. 22). Το δάπεδο του Ιερού Βήματος είναι ελαφρά υπερυψωμένο κατά ένα σκαλοπάτι, τον στυλοβάτη του αρχικού μαρμαρίνου τέμπλου, ο οποίος δεν σώζεται πλέον. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η Αγία Τράπεζα, η οποία αποτελείται από μαρμαρίνη πλάκα στηριγμένη σε ραβδωτή βάση αρχαίου περιρραντηρίου που στέφεται από παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο (Εικ. 23)⁷⁷. Ένα ακόμη παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο χρησιμεύει ως στόμιο της δεξαμενής νερού που βρίσκεται κάτω από το Καθολικό⁷⁸. Φέρει την επιγραφή «1742 Νοεμβρίου

73. Κόλλιας, *Οικισμοί*, 292 και εικ. 3 στη σ. 314.

74. Παράρτημα 1, σημ. 2.

75. Θεοχάρη, *Η πρώτη μονή του Οσίου Χριστοδούλου*, πίν. 20.

76. Επιγραφή, ΑΧΖ στη μέση του επιστυλίου, Φατούρου, *Οικοδομικές επιγραφές*, 126, αρ. 9.

77. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, 87.

78. Ο Η. Κόλλιας (βλ. Κόλλιας, *Τοιχογραφίες*, 62, υποσ. 3) συνδέει την ύπαρξη της στέρας κάτω από το παρεκκλήσιο με τοιχογραφίες που συνδέονται γενικά με το νερό.

79. Παπαδόπουλος, *Επιγραφές*, 39, αρ. 74.

80. Σμυρνάκης, *Η μυστηριοφύλαξ* 1437-1438.

22. Άποψη του παρεκκλησίου της Παναγίας προς τα νοτιοανατολικά

23. Η αγία τράπεζα του παρεκκλησίου της Παναγίας

24. Το δάπεδο του παρεκκλησίου της Παναγίας

26»⁷⁹, η οποία χαράχτηκε όταν τοποθετήθηκε στη νέα του θέση. Δεν είναι απολύτως κατανοητό σε τι αναφέρεται η ημερομηνία αυτή. Ο Σμυρνάκης⁸⁰ αναφέρει ότι το στόμιο της στέρνας ήταν παλαιότερα στον νάρθηκα του Καθολικού, αλλά επειδή πλημμύριζε μεταφέρθηκε την εποχή αυτή στο παρεκκλήσιο της Παναγίας, αιτιολογώντας έτσι επαρκώς, κατά την γνώμη μας, τη χρονολογία αυτή.

Οι τοίχοι του ναού καλύπτονται σε μεγάλο ποσοστό με αγιογραφίες, χρονολογημένες γενικά στο τελευταίο τέταρτο του 12^{ου} αιώνα⁸¹. Το σημαντικότερο αυτό ζωγραφικό σύνολο αποκαλύφθηκε κατά τις επισκευές της δεκαετίας του '50, όταν αποκολλήθηκαν οι νεότερες αγιογραφίες του 1745 που το κάλυπταν, τμήματα των οποίων τοποθετήθηκαν σε τελάρα και κοσμούν σήμερα τους τοίχους της Τράπεζας.

Το παρεκκλήσιο επικοινωνεί με τον κυρίως ναό από τη θύρα, η οποία είχε ανοιχτεί αρχικά στο μέσον του βόρειου τοίχου, και από ένα μεταγενέστερο άνοιγμα ανατολικότερα (Εικ. 25). Η κεντρική θύρα περιβάλλεται από λιτό μαρμάρινο περίθυρο με απλό λοξότμητο κοσμήτη στο άνω μέρος. Ανάμεσα στη θύρα και στο περίθυρο βρισκόταν η γραπτή κτιτορική επιγραφή της δεύτερης τοιχογράφησης του παρεκκλησίου, που αφαιρέθηκε κατά τις εργασίες του '50. Αναφέρει τα εξής⁸²:

*Οὐρανὸς εὐρὺς τειρειοιστόρευτό τε οἴκοις τέμενος οὐρανοῦ πλα-
τυτέρης: ἐξωγράφητο, παγκάλως τεθημένους | ὄφρα πὸρῶ
βάλωσιν ἄλγεα πάντα Ἰωακείμ φέγγος δαδουχῶν, ἡγεμόσνον
καὶ καθαρῶν σοφίης, πινυτόφρονος, ἄσας ῥέεθρων | οὗτοσι
δᾶκεν ῥύσια, ἀνάσση Θεομητόρι: ~ 1745 Ἰανουαρ φ 20.*

81. Βλ. σχετικά: Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική*, 257, χρονολόγηση περί τα έτη 1185-1190, Κόλλιας, *Τοιχογραφίες*, 63, στο τελευταίο τέταρτο του 12^{ου} αιώνα, μεταξύ του 1176 και του 1180· επίσης, Μουρίκη, *Οι τοιχογραφίες*, 261 με χρονολόγηση πολύ κοντά στο 1200, ενώ δεν διαφωνεί με την χρονολόγηση αυτή και ο Βοκοτόπουλος, *Παρατηρήσεις*, 193.

82. Παπαδόπουλος, *Επιγραφές*, 40, αρ. 76.

25. Το άνοιγμα από το παρεκκλήσιο της Παναγίας προς τον κυρίως ναό
 26. Άποψη του παρεκκλησίου της Παναγίας προς τα βορειοανατολικά
 27. Το θολωτό προστώ στην αυλή της Τράπεζας

Το θύρωμα ανήκει στην αρχική φάση του παρεκκλησίου· θα ήταν αδύνατον να τοποθετηθεί εκ των υστέρων χωρίς να καταστραφεί η τοιχογραφία του 12^{ου} αιώνα⁸³. Πάνω από το θύρωμα υπάρχει το μεγάλο τοξωτό άνοιγμα για τον έμμεσο φωτισμό του κυρίως ναού, που παραμένει παρ' όλα αυτά αρκετά σκοτεινός. Προς την μεριά του παρεκκλησίου το άνοιγμα αυτό περιβάλλεται με κόκκινη ταινία, γεγονός που σημαίνει ότι προϋπήρχε της αγιογράφησης του 12^{ου} αιώνα. Ωστόσο, από την πλευρά του κυρίως ναού, όπως είδαμε, η τοιχογραφία του 16^{ου} αιώνα είναι κατεστραμμένη στη θέση του ανοίγματος. Φαίνεται ότι όταν έγινε η τοιχογράφηση του κυρίως ναού το άνοιγμα ήταν τοιχισμένο, ενώ στη συνέχεια διανοίχτηκε και πάλι.

Με τον εξωτερικό χώρο ο ναός επικοινωνεί με θύρα στα νότια, η οποία ανοίγεται στη δεύτερη εσωτερική αυλή της Μονής (στο εξής αυλή Β). Πάνω από τη θύρα αυτή υπάρχει μεγάλο ορθογωνικό άνοιγμα, στο άνω μέρος του οποίου σχηματίζεται ελαφρά οξυκόρυφο τόξο που παρακολουθεί την αντίστοιχη μορφή του φέροντος οργανισμού. Στο κάτω μέρος διευρύνθηκε εκ των υστέρων, καταστρέφοντας κάποια στηθάρια αγίων του 12^{ου} αιώνα.

83. Ο Ορλάνδος θεωρεί ότι ανήκει στην δεύτερη φάση αγιογράφησης (*Η αρχιτεκτονική*, 82).

